

مطالعات زبان و ادبیات فارسی

در دو نشریه بریتانیایی اواخر سده هجدهم میلادی،

جنگ آسیایی و جنگ جدید آسیایی (ص ۱۹-۴۰)

گلاره مرادی^۱، علی شهیدی^۲

چکیده

در دهه‌های پایانی سده هجدهم میلادی، کوشش کارگزاران کمپانی هند شرقی بریتانیا برای یادگیری زبان فارسی به قصد تثبیت تسلط بر هند، زمینه شکوفایی مطالعات ایرانی را در حوزه‌های زبان و ادبیات فارسی، نسخه‌پژوهی و تاریخ فراهم کرد. این مقاله به تحلیل محتوای دو عنوان از نخستین نشریات شرق‌شناسی، که بیش از یک‌سوم مطالب آن‌ها به مقوله زبان و ادبیات فارسی اختصاص دارد، یعنی جنگ آسیایی (سه دوره، ۱۷۸۵-۱۷۸۸م، کلکته) و جنگ جدید آسیایی (یک دوره، ۱۷۸۹م، کلکته) به سرپرستاری فرانسیس گلاوین پرداخته است. به این منظور، با گردآوری آرشیو دو نشریه و بررسی محتوای مربوط به مطالعات ایرانی آن‌ها، انگیزه تأسیس جنگ آسیایی و چگونگی گزینش، ترجمه و شرح آثار نویسندگان ایرانی و فارسی‌نویسان هندی تحلیل شده است. در ادامه، به روند شکل‌گیری نخستین آثار تحقیقی در جنگ جدید آسیایی و تأثیر دو نشریه بر آشنایی بریتانیایی‌ها با زبان و ادبیات فارسی پرداخته‌ایم. اسناد و مکاتبات مربوط به دو نشریه نشان می‌دهد که با وجود استقبال از آن‌ها در هند و اروپا، آغاز کوشش کمپانی برای فروکاستن جایگاه فارسی، زبان اداری و ادبی حکومت گورکانی، زمینه تعطیلی دو نشریه را فراهم آورد و موجب کاهش تمایل شرق‌شناسان به مطالعات زبان و ادبیات فارسی شد. اما موج ترجمه و اقتباس از آثار فارسی که به یاری این نشریات در محافل ادبی بریتانیا به راه افتاد مطالعات زبان و ادبیات فارسی را در سده نوزدهم میلادی رونق بخشید.

کلیدواژه‌ها: جنگ آسیایی، جنگ جدید آسیایی، فرانسیس گلاوین، ایران‌شناسی در بریتانیا، فارسی‌زدایی.

۱. دانشجوی دکتری ایران‌شناسی، بنیاد ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران g_moradi@sbu.ac.ir

۲. استادیار فرهنگ و زبان‌های باستانی و ایران‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

alishahidi@ut.ac.ir

Persian Studies in
The Asiatick Miscellany and The New Asiatic Miscellany,
Two British Periodicals of the Late Eighteenth Century
Gelareh Moradi¹, Ali Shahidi²

Abstract

In the late eighteenth century, the efforts of the British East India Company agents to learn Persian to consolidate their dominance in India, led to the flourishing of studies in the fields of Persian language and literature, codicology, and the history of Iran. In this paper, the role of two pioneer periodicals published in Calcutta by Francis Gladwin, *The Asiatick Miscellany* (1785-1788) and *The New Asiatic Miscellany* (1789), in the progress of Persian studies is examined. To this end, the archives of these two periodicals were gathered and accurately studied to discover the motive for their establishment and identify the process of selecting, translating, and describing the excerpts of Persian literary works of Iranian and Indian writers. Afterward, the formation of the first research works in *The New Asiatic Miscellany* is discussed and the impact of these two publications on the familiarity of the British with the Persian language and literature is studied. The correspondence related to the two periodicals reveals that despite their considerable popularity, the commencement of the attempts to reduce the status of Persian, the administrative and literary language of the Mughals in India, paved the way for the closure of the two periodicals. But the wave of translating and imitating the Persian literary works launched with the help of these publications flourished the Persian language and literature studies in nineteenth-century Britain.

Keywords: *The Asiatick Miscellany*, *The New Asiatic Miscellany*, Francis Gladwin, Persian studies in Britain, Anglicism in India

-
1. PhD Candidate, Iranian Studies, Iranology Foundation, Shahid Beheshti University, email: g_moradi@sbu.ac.ir
  2. Assistant Professor, Department of Ancient Iranian Culture and Languages, and Department of Iranian Studies, University of Tehran, Tehran, Iran (corresponding author), email: alishahidi@ut.ac.ir

۱. مقدمه

تا پیش از سده هجدهم میلادی یادکرد از ایران و ادبیات فارسی در آثار انگلیسی، برگرفته از تصویر ایران در کتاب مقدس و آثار کلاسیک غرب یا سفرنامه‌ها بود. در سده هفدهم معدود علاقه‌مندان به مطالعات زبان و ادبیات فارسی در انگلستان محققانی بودند که از طریق کرسی‌های زبان عربی، که با هدف مطالعه بهتر تورات در کمبریج و آکسفورد (به ترتیب در ۱۶۳۲ و ۱۶۳۶م) تأسیس شده بودند، با فارسی آشنا می‌شدند و کنجکاوی ایشان برای یادگیری فارسی به سبب شباهت بین حروف عربی و فارسی بود. به تدریج، افزایش مناسبات تجاری و سیاسی سبب گسترش یادگیری زبان فارسی شد و از نخستین کوشش‌ها در این زمینه آموزش الفبای فارسی و واژه‌نامه مختصری بود که توماس هربرت^۱، از فرستادگان به دربار شاه عباس اول، در سفرنامه خود ارائه کرد. همچنین، جان گریوز^۲ نویسنده کتاب عناصر زبان فارسی^۳ و توماس هاید^۴ مؤلف تاریخ ادیان باستانی ایران^۵ از پیشگامان مطالعات زبان و ادبیات فارسی در انگلستان بودند (رک. یوحنان، ۱۳۶۸: ۲۹ تا ۲۹۷ و جوادی، ۱۳۹۶: ۷ و ۶۲). اما در دهه‌های پایانی این قرن، به سبب آغاز تسلط بریتانیا بر هند، مطالعات زبان و ادبیات فارسی صورتی تازه یافت.

زبان فارسی در هند سابقه‌ای طولانی داشت و پیش از هجوم بریتانیایی‌ها زبان دیوانی، تجاری و ادبی مناطق وسیعی از این سرزمین بود. برخی رؤسای کمپانی هند شرقی بر آن بودند که خود را وارثان میراث گورکانی معرفی کنند (تیسیر^۶، ۲۰۰۹: ۱۴۱)؛ زیرا کمپانی در اواخر سده هجدهم نفوذ در هند را با دست گرفتن نظام دیوانی و سپس سلطه نظامی بر بخشی از قلمرو گورکانیان در منطقه بنگال آغاز کرده بود (رک. کولکه و روترموند^۷، ۲۰۱۶: ۱۸۳ و ۱۸۴). کوشش کارگزاران کمپانی برای یادگیری فارسی، زبان اداری، قضایی، تجاری و ادبی حکومت گورکانی، مطالعات ایرانی را در حوزه‌های زبان و ادبیات فارسی، تاریخ و نسخه‌پژوهی گسترش داد و آنان نخستین نسخه‌های چاپی آثار ادبی و تاریخی فارسی را عرضه کردند. مطالعات زبان و ادبیات فارسی در این دوره، با انتشار آثار ویلیام جونز^۸ در انگلستان و تأسیس «مدرسه عالی» (۱۷۸۰م) و انجمن آسیایی^۹ (۱۷۸۴م) در کلکته با حمایت وارن هیستینگز^{۱۰}، فرماندار کل هند، گسترش یافت، و نخستین نشریات شرق‌شناسی در همین دوره شکل گرفتند. مقاله حاضر به تحلیل مطالعات زبان و ادبیات فارسی در دو عنوان از این نشریات، جنگ آسیایی^{۱۱} (۱۷۸۸ تا ۱۷۸۵م، کلکته) و جنگ جدید آسیایی^{۱۲} (۱۷۸۹م، کلکته) پرداخته و کوشیده نشان دهد این دو نشریه با چه اهدافی پدید آمدند، محتوای مربوط به مطالعات زبان و ادبیات فارسی در آن‌ها چه بود، مخاطبان آن‌ها چه کسانی بودند، چه تأثیری بر روند ایران‌شناسی در بریتانیا داشتند و به چه سبب تعطیل شدند.

۲. پیشینه پژوهش

در کتاب تأثیر ادبیات فارسی در ادبیات انگلیسی حسن جوادی، جنگ آسیایی و جنگ جدید آسیایی معرفی شده‌اند، اما کتاب بر سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی تمرکز دارد و به نشریات پژوهش حاضر به اختصار پرداخته است. در این کتاب، برخی نکات در مورد نشریات دقت لازم را ندارد؛ به‌عنوان مثال، جنگ آسیایی در دو دوره چاپ نشده (جوادی، ۱۳۹۶: ۹۷)، یا در تمام موارد ترجمه، متن فارسی نیامده است (همان، ۹۶). گستره شعر پارسی در انگلستان و آمریکا^{۱۳} به قلم جان یوحنان، به‌مثابه دانشنامه‌ای در این حوزه است، به‌ویژه بابت فهرست‌های مفصل انتهای کتاب؛ اما در این اثر و نیز در مرکب هندی^{۱۴} و تاریخچه کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره (عقیل، ۱۳۹۱: ۲۲) به نشریات پژوهش حاضر تنها اشاراتی گذرا شده است. کتاب پایان فارسی در شبه‌قاره هند از منابعی است که به تاریخچه چاپ آثار فارسی در هند سده هجدهم پرداخته اما در آن به نشریات اشاره نشده است. بتاتریس تیسیر در مقاله «متون فارسی در هند و بریتانیای اواخر سده هجدهم میلادی: فرهنگ یا ساختار؟» چند ارجاع به نشریات دارد. او در این مقاله نشان داده است که جونز و همکاران وی می‌کوشیدند کاربردهای متون فارسی را در زمینه‌های اخلاقی و تعلیمی به شیوه‌ای عرضه کنند که به مذاق اندیشمندان سده هجدهم خوش بیاید.

کاستی اغلب پژوهش‌هایی که به این نشریات اشاره کرده‌اند ناآگاهی از دوره کامل آن‌هاست. در کتاب‌های یوحنان و جوادی و نیز در بخش جنگ‌های کتابشناسی جدید ادبیات انگلیسی کمبریج: جلد دوم ۱۸۰۰-۱۶۶۰م^{۱۵} و مدخل فرانسیس گلاوین^{۱۶} در دانشنامه ایرانیکا فقط به دو دوره نخست جنگ آسیایی اشاره شده، اما در مقاله تیسیر ارجاعاتی به دوره سوم (۱۷۸۸م) نیز وجود دارد. پس از جست‌وجو در آرشیوهای دیجیتال و کاتالوگ‌های نشریات در کتابخانه‌های برخط SOAS، BL، RAS، BNF،^{۱۷} انجمن آسیایی در کلکته و بمبئی، کتابخانه ملی هند و کتابخانه‌های کمبریج و کنگره آمریکا، سرانجام اطلاعات کتابشناسی سال سوم نشریه در کتاب چاپ در کلکته تا ۱۸۰۰م^{۱۸} از انتشارات آکسفورد و نسخه‌ای از آن در کتابخانه بادلیان^{۱۹} آکسفورد یافت شد.^{۲۰}

در بخشی از پژوهش حاضر تأثیر فارسی‌زدایی در هند بر تعطیلی دو نشریه بررسی شده است. در رساله‌ای که در ۲۰۱۸ در دانشگاه هاروارد با عنوان کمپانی هند شرقی و سیاست‌گذاری در امر دانش^{۲۱} دفاع شده نویسنده به نیاز کارگزاران کمپانی به یادگیری فارسی و زبان‌های بومی برای تداوم حکومت بر هند و نقش کمپانی در امور آموزشی پرداخته و کوشیده ثابت کند نظر رایج در مورد تقابل دو جریان انگلیسیسم^{۲۲} و شرق‌شناسی صحیح نیست، و گونه‌ای تعامل بین این دو جریان وجود داشته است. اما آنچه نویسنده از آن چشم پوشیده روند تدریجی فارسی‌زدایی است که از اواخر سده هجدهم در هند آغاز شد.

کتاب هند و امپراتوری بریتانیا از انتشارات آکسفورد نیز فارسی زبان قشری خاص از فرهیختگان هند و حذف تدریجی آن روندی طبیعی نمایانده شده است (أهانلون^{۲۳}، ۲۰۱۲: ۱۱۹ و ۱۲۷). در اسنادی که خود این آثار به آن‌ها استناد می‌کنند هم ردپای فارسی‌زدایی مشهود است. سی مورد از این اسناد در کتاب مناظره بزرگ در امر آموزش هند^{۲۴} از انتشارات راتلج تحلیل شده است. در مقاله حاضر با استناد به این اسناد و داده‌های دو نشریه، به این موضوع می‌پردازیم که روند فارسی‌زدایی هم‌زمان با گسترش توجه به فارسی، یعنی از دوره انتشار نشریات، آغاز شده بود.

۳. مطالعات ایرانی جنگ آسیایی، زیرمجموعه مطالعات هندی

پس از آشنایی اولیه انگلیسی‌ها با زبان فارسی در سده هفدهم به یاری آثار برادران گریوز (جان و توماس)، سده هجدهم دوره آغاز تحقیقات بریتانیایی‌ها در حوزه زبان و ادبیات فارسی بود (طاهری، ۱۳۵۲: ۱۵ و زرشناس، ۱۳۹۱: ۵۹). در این سده، به موازات افزایش سطح سواد عمومی در بریتانیا چاپ نشریات ادواری افزایش یافت (شولتز، ۱۳۹۴: ۲۸۷) و مطبوعات حوزه ادبیات و نقد ادبی و نشریات عمومی پرخواننده^{۲۵} گاه ترجمه‌هایی از اشعار فارسی چاپ می‌کردند. اما نشریات شرق‌شناسی اواخر سده هجدهم (جنگ آسیایی و جنگ جدید آسیایی فرانسیس گلاوین، تحقیقات آسیایی^{۲۶} ویلیام جونز و مجموعه‌های شرقی^{۲۷} ویلیام اوزلی^{۲۸}) بودند که نخستین گام‌های مؤثر را در شناساندن زبان و ادبیات فارسی به انگلیسی‌زبانان برداشتند.

پژوهش حاضر از روش تحلیل محتوای کمی برای دسته‌بندی مطالعات ایرانی در نشریات بهره جسته، اما وارد بررسی‌های پیشرفته آماری نشده است. کریپندورف^{۲۹}، از نظریه‌پردازان این روش، تحلیل محتوا را شیوه‌ای از تحقیق می‌داند که بر اساس آن می‌توان استنباط‌های^{۳۰} تکرارپذیر و معتبر در مورد متون ارائه کرد. نخستین گام برای تحلیل متن، تعریف واحدهایی از داده‌هاست که به مقوله‌هایی^{۳۱} با موضوعات ناهمپوشان دسته‌بندی می‌شوند (کریپندورف، ۲۰۰۴: ۱۸ و ۹۹ و ۱۰۵). در پژوهش حاضر از اصطلاح واحد^{۳۲} برای هر مقاله، ترجمه، متن سخنرانی، نامه یا گزارش در دو نشریه استفاده شده است. ترجمه و شرح متون فارسی، که برای دست‌اندرکاران جنگ آسیایی و جنگ جدید آسیایی بخشی از مطالعات هندی بود، در پژوهش حاضر ذیل مطالعات ایرانی آمده است. بدین ترتیب، مطالعات ایرانی به پنج مقوله ادبیات فارسی، تاریخ ایران، هندیات فارسی (متون غیر از حوزه ادبیات به قلم فارسی‌نویسان هندی)، سفرنامه و نجوم طبقه‌بندی شده‌اند. برای هر دوره از نشریه، ابتدا سایر مقوله‌های مطالعات ایرانی را به اختصار بررسی می‌کنیم و سپس به تحلیل مقوله ادبیات فارسی (که به این شش زیرمقوله^{۳۳} به ترتیب

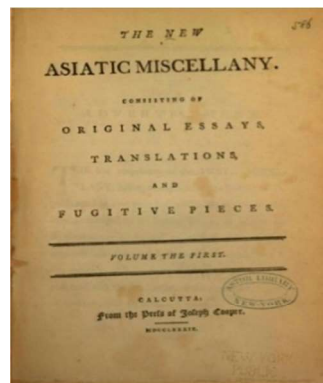
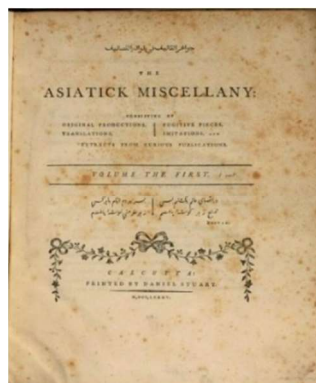
بسامد تقسیم شده) خواهیم پرداخت: ۱. ترجمه و شرح آثار ادبای ایرانی؛ ۲. ترجمه و شرح آثار فارسی‌نویسان هند؛ ۳. تاریخ ادبیات ایران؛ ۴. اقتباس از آثار ادبی فارسی؛ ۵. ادبیات تطبیقی و ۶. معرفی آثار چاپی. تقسیم‌بندی نویسندگان به ایرانی و هندی بر مبنای زادگاه و محل نشوونمای ایشان بوده است. جنگ آسیایی در دو سال نخست فصلنامه بود و در سال سوم دوفصلنامه شد. قیمت دو دوره اول آن یک مهر و دوره سوم هشت روپیه سیکا^{۳۴} (ضرب جدید) برای مشترکان و دوازده روپیه سیکا برای غیرمشترکان بود (برای قیمت سایر دوره‌ها نک. جدول ۱). مهر یا اشرفی، سکه طلای حکومت گورکانی بود که در دوره سلطه بریتانیا بر هند همچنان ضرب می‌شد (کوهاج^{۳۵}، ۲۰۰۹: ۸۱۸). چاپ نشریات، که به سبب تهیه لوازم و مواد اولیه از اروپا هزینه سنگینی داشت، از طریق مبالغ اشتراک که افراد معدودی پرداخت می‌کردند تأمین می‌شد (شاو، ۱۹۸۱: ۲۱ و ۲۳ و ۲۹). در شناسنامه، عنوان «جواهر التالیف فی نوادر التصانیف» به نسخ و دو بیت از بوستان به نستعلیق درج شده است. عنوان فرعی نشریه «تألیف، ترجمه، قطعات جُنْگی، اقتباس، و گزیده‌هایی از آثار جذاب»^{۳۶} است (نک. تصویر ۱، چپ). خواندن متن انگلیسی نشریه، به سبب برخی تفاوت‌های رسم‌الخط، معنی واژه‌ها و سبک نگارش قرن هجدهم با انگلیسی امروز، دشواری‌هایی دارد. در مقدمه از ترجمه متون فارسی یا دیگر زبان‌های شرقی استقبال شده و از کسانی که ترجمه‌های دقیق خود از گزیده‌های شاهکارهای ادب فارسی را در اختیار نشریه قرار داده‌اند تقدیر شده است (گلادوین، ۱۷۸۵: ۷). نام همکاران بومی قید نشده، اما در مقدمه یکی از ترجمه‌ها از منشی‌ای فاضل بدون ذکر نام او یاد شده است (همو، ۱۷۸۶: ۴۹۱). همکاران، آموزگاران و مترجمان بومی، که سهم مهمی در رشد مطالعات شرقی داشتند، در تاریخ‌نگاری‌های این حوزه نادیده گرفته شده‌اند. محتوای دو نشریه افزون بر مطالعات ایرانی، شامل واحدهایی در تاریخ، جغرافیا و اقلیم هند، اقتباس و ترجمه از متون سنسکریت، ترجمه آثار هندوستانی (هندی و اردو) و عربی و یک تک‌نگاری در مورد گیاهان چین است. تک‌نگاری اخیر با این توضیح چاپ شده که برخی از گیاهان چین در بنگال اواخر سده هجدهم موجود بوده‌اند (رک. همان: ۴۰۳).

نشریه برای چاپ مطالبی طراحی شده بود که کارکنان کمپانی در اوقات فراغت اندک خود تهیه می‌کردند و در محافل خصوصی از آن‌ها استقبال می‌شد، اما حجمشان به قدری نبود که بتوان آن‌ها را در قالب کتاب منتشر کرد و اگر جنگ آسیایی نبود احتمالاً در جای دیگری مجال انتشار نمی‌یافتند. گزینش مطالب جُنْگی به گونه‌ای بود که برای مخاطبان ناآشنا با فارسی نیز سرگرم‌کننده و سودمند باشد. نشریه قصد داشت جایگزین سفرنامه‌های نایاب با زبان دشوار و مجلدات حجیم شود (رک. گلادوین، ۱۷۸۵: ۱۷۸۵: ۱۷۸۵). در واقع می‌توان این نشریات را قالبی برای گذار از سفرنامه‌ها به تحقیقات علمی در حوزه مطالعات

ایرانی تلقی کرد. متون فارسی احتمالاً از نسخه‌هایی که جونز در دستور زبان فارسی^{۴۱} در فصل «کاتالوگی از ارزشمندترین کتاب‌ها به زبان فارسی» در سه گروه تاریخ، شعر و فلسفه طبقه‌بندی کرده بود و نیز از نسخه‌های کتابخانه‌های هند، که بریتانیایی‌ها به تدریج به آن‌ها دست می‌یافتند، گزینش می‌شدند. گرچه، به سبب تازه‌کار بودن محققان و ناآشنایی ایشان با نسخه‌های اقدم و اصح، در میان گزیده‌ها اشعار الحاقی و متونی از جُنگ‌های فارسی که ارزش ادبی چندانی ندارند نیز یافت می‌شوند.

جدول ۱. شناسنامه جنگ آسیایی و جنگ جدید آسیایی

عنوان	جنگ آسیایی (دوره اول)	جنگ آسیایی (دوره دوم)	تجدید چاپ (دو شماره اول)	جنگ آسیایی (دوره سوم)	جنگ جدید آسیایی
زمان انتشار	۱۷۸۵م	۱۷۸۶م	۱۷۸۷م	۱۷۸۸م	۱۷۸۹م
محل انتشار	کلکته	کلکته	کلکته و لندن	کلکته	کلکته
سرپرستار	فرانسیس گلادوین	فرانسیس گلادوین	فرانسیس گلادوین	فرانسیس گلادوین	فرانسیس گلادوین
تعداد صفحات	۵۳۴	۵۱۲	۲۰۴	۲۹۴	۲۶۸
ستون‌ها	تک‌ستون	تک‌ستون	تک‌ستون	تک‌ستون	تک‌ستون
قطع	رحلی بزرگ	رحلی بزرگ	رقعی	رقعی	رقعی
چاپخانه	دنیل استوارت ^{۳۷}	ویلیام مکی ^{۳۸}	جی. والیس ^{۳۹}	ویلیام مکی	جوزف کوپر ^{۴۰}
قیمت (هر شماره)	یک مُهر (۲۷ شیلینگ)	یک مهر	سه شیلینگ	هشت رویه سیکا (مشترکان) دوازده رویه سیکا (غیرمشترکان)	یک مهر

تصویر ۱. صفحات نخست جنگ آسیایی (چپ) و جنگ جدید آسیایی (راست).

در شناسنامه جنگ آسیایی دو بیت از بوستان درج شده است:
 «در اقصای عالم بگشتم بسی / به سر بردم ایام با هر کسی / تمتع ز هر گوشه‌ای یافتم / ز هر خرمنی
 خوشه‌ای یافتم».

۳- ۱. سال اول (۱۷۸۵م)، آغاز ترجمه و شرح گزیده‌های متون فارسی

تبلیغ نخستین شماره جنگ آسیایی در روزنامه کلکته گزت^{۴۲} (۱۴ جولای ۱۷۸۵م)، که گلاوین صاحب‌امتیاز آن بود، آمده است (شاو، ۱۹۸۱: ۹۵ و ۲۱۷). گلاوین نام خود را، شاید به‌عمد، در شناسنامه جنگ آسیایی نیاورده بود تا خوانندگان نشریه را متعلق به انجمن آسیایی و ویراستار آن را جونز بدانند؛ چنان‌که در نشریه نقد ماهانه^{۴۳} (گریفتس^{۴۴}، ۱۷۸۷: ۴۱۴ تا ۴۱۶) و در تجدید چاپ جنگ آسیایی در لندن (جدول ۱)، چنین شده بود. اما جونز در نامه‌ای در ۱۷۸۷م توضیح می‌دهد که جنگ آسیایی، که صرفاً ترجمه متون را چاپ می‌کند، از انتشارات انجمن نیست و حاصل کوشش‌های ارزشمند یک جنتلمن است که البته چاپ آن خالی از اشتباه نیست (کنن^{۴۵}، ۱۹۷۰، ج ۲: ۷۷۰). اشاره جونز به مشکلاتی است که امر چاپ در کلکته وجود داشته است و نه محتوای نشریه. ۳۲۵ صفحه (بیش از شصت درصد) از محتوای سال نخست در حوزه مطالعات ایرانی و به‌ترتیب بسامد در مقوله‌های هندیات فارسی (۱۱۴ص)، ادبیات فارسی (۱۱۳ص)، تاریخ (۹۲ص)، نجوم (۴ص) و سفرنامه (۲ص) است؛ بدین ترتیب هندیات و ادبیات فارسی هریک بیش از بیست درصد از صفحات نشریه را به خود اختصاص داده‌اند. از نخستین واحد نشریه، خطابه ریچارد واتسون^{۴۶} استاد الهیات کمبریج، رویکرد آن را می‌توان دریافت. او محققان را به نهضت گردآوری نسخه‌های خطی از سرزمین‌های شرقی و ترجمه و تحلیل آن‌ها در انگلستان فراخوانده است (گلاوین، ۱۷۸۵: ۱۷). جونز نیز یک دهه پیشتر ابراز امیدواری کرده بود که با یادگیری زبان‌های شرقی مرزهای دانش به اندازه امپراتوری گسترش یابد (۱۷۷۱، xiii)؛ و نخستین گام در این مسیر، آموزش زبان‌های شرقی بود. به همین منظور در جنگ آسیایی، متون فارسی و ترجمه‌ها و واژه‌ها در صفحات مقابل نقش خودآموز را داشت.

هندیات فارسی شامل گزیده‌هایی از خزانه عامره، عالمگیرنامه، و آثار حسام‌الدین، منشی کلنل آپتون^{۴۷}، و نویسندگان دیگری است که نام ایشان ذکر نشده، و مطالب آن در حوزه‌های تاریخ سیاسی معاصر هند، مسائل نظامی، نامه‌نگاری رسمی و هزینه‌های معماری تاج‌محل است (رک. گلاوین، ۱۷۸۵: ۲۱۲ تا ۲۴۹ و جاهای دیگر) که همگی با توجه به اهداف بریتانیا در هند گزینش شده‌اند؛ به‌عنوان مثال، مطلب نقل‌شده از حسام‌الدین بخشی از تاریخ معاصر قوم مراتها^{۴۸} است که در متون فارسی نشریه

با عنوان مرهته از ایشان یاد شده (رک. همان: ۲۴۹ تا ۲۱۲) و در همان زمان بریتانیا مشغول دست‌اندازی به قلمرو آن‌ها بود. مقوله سفرنامه شامل بخش کوتاهی از سفرنامه سزار فردریک^{۴۹} در مورد جزیره هرمز و مقوله نجوم شامل بخشی از مقاله «شرح نجوم عربی» است که به دانشمندان ایرانی اختصاص دارد. غربیان از سده‌های پیشین به دستاوردهای ملل شرقی در نجوم توجه داشتند؛ از جمله جان گریوز که در زمینه زیج‌های دوره‌الغیبیگ تحقیق می‌کرد. مقوله تاریخ شامل گزیده‌هایی از خلاصه الاخبار خواندمیر و مطلع السعدین عبدالرزاق سمرقندی است (رک. همان: ۳۴ و ۳۵، و جاهای دیگر). علت انتخاب تاریخ آفرینش جهان و پیامبران از خلاصه الاخبار ارتباط آن با محتوای کتاب مقدس و تمایل محققان علوم دینی غرب به گردآوری شواهدی بود که مؤید دانسته‌های ایشان باشد. گزیده مطلع السعدین در مورد نامه‌نگاری‌های تجاری شاهرخ تیموری با خاقان چین است و علت گزینش آن شناخت شیوه حکومت‌داری تیموریان (نیای گورکانیان) و آشنایی با سابقه امور تجاری چین بوده است.

مقوله ادبیات فارسی بیشترین تعداد واحدهای سال نخست (پانزده واحد، ۱۱۳ص) را به خود اختصاص داده که بیش از هشتاد درصد محتوای آن (یازده واحد، ۹۳ص) از آثار ادبای ایرانی، سه واحد (۹ص) از ادبای هندی و یک واحد (۱۱ص) در زیرمقوله اقتباس است. آثار ادبای ایرانی شامل حکایاتی از گلستان، بهارستان، انوار سهیلی، دو غزل از حافظ، گزیده‌هایی از آثار جامی، انوری، مولوی و حکایتی از نویسنده‌ای ناشناس است (رک. گلاوین، ۱۷۸۵: ۱۱۴ تا ۱۲۱ و جاهای دیگر). این حکایت بی‌نام، که احتمالاً از جنگی فارسی گزینش شده، در تذکره آتشکده با عنوان مثنوی «شاپور و شهباز» از زین‌الدین جنتی اصفهانی آمده است (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۱۷۹). توماس لاو^{۵۰}، عضو انجمن آسیایی و از مدیران تجاری کمپانی (کنن، ۱۹۷۰، ج ۲: ۶۲۸)، در ترجمه یوسف و زلیخای جامی کوشیده تا قالب مثنوی را تقلید کند و توضیحات لغوی کوتاهی نیز ارائه کرده است. او شباهت‌هایی بین مضامین ادبی شرق و غرب نیز یافته، از جمله شباهت مصرعی از جامی با جمله‌ای از نمایشنامه هملت (رک. گلاوین، ۱۷۸۵: ۲۵۶). این قیاس‌ها در شکل‌گیری بخشی از ادبیات تطبیقی که مضامین مشابه در آثار ادبی دو ملت را تحلیل می‌کند نقش داشته است. مطالعه پیوندهای ادبیات‌های متفاوت را ژوزف تکست^{۵۱} در اواخر سده نوزدهم در فرانسه مطرح کرد (دومینگز، ۱۳۹۹: ۱۴)، و سیمون ژون^{۵۲}، از پیروان مکتب ژان - ماری کاره^{۵۳}، یافتن این تشابهات را شیوه‌ای از فهم متون از خلال یکدیگر دانسته که عمقی تازه به آثار ادبی می‌بخشد (ژون، ۱۳۹۰: ۷). در آثار ایران‌شناسی همچون ویلیام جونز و ویلیام اوزلی که بررسی متون ادبی فارسی را آغاز کرده بودند نمونه‌های متعددی از این مقایسه‌های تطبیقی را می‌توان یافت.

کاپیتان توماس فور^{۵۴} غزلی منسوب به حافظ را ترجمه کرده که ردیف آن سیکَنک، واژه‌ای

ترکی به معنای آهسته است (رک. گلاوین، ۱۷۸۵: ۱۱۸ تا ۱۲۱). این غزل از اشعار الحاقی است و در فرهنگ انجمن آرای ناصری «در سلک غزلیات حافظ» دانسته شده است (هدایت، بی تا: ۴۹۰ و ۴۹۱). علت پرداختن به حافظ محبوبیت او در هند و نیز برآمدن مکتب رمانتیسیم در ادبیات انگلیسی بود. در بریتانیای سده هجدهم دو رویکرد ادبی و فکری رواج داشت: یکی رویکرد نئوکلاسیک که از نیمه دوم قرن هفدهم آغاز شده بود و مفاهیمی چون عقل و تعادل از ویژگی‌های آن بود (نک. سیدحسینی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۸ تا ۱۲۲) و زمینه برداشت‌های اخلاقی و فلسفی از متون شرقی از جمله فارسی را فراهم می‌کرد؛ و دیگری رویکرد نوپای رمانتیک که از خیال‌پردازی، بیان احساسی، صحنه‌های شگفت‌آور و عناصر ماوراءطبیعی داستان‌ها و اشعار شرقی وام می‌گرفت (جوادی، ۱۳۹۶: ۵۱). جونز نیز که ابتدا رویکرد نئوکلاسیک به مطالعات ادبیات فارسی داشت به تدریج گرایش‌های رمانتیک یافت و اقتباس مضامین ادبی و صور خیال فارسی را به شعرای انگلیسی توصیه کرد (جونز، ۱۸۰۷: ۳۵۹ و ۳۶۰). نقش نشریات در این دوره رساندن ترجمه‌های اشعار فارسی به محافل ادبی انگلیسی‌زبان و کمک به ایجاد موجی از ترجمه و اقتباس از آثار ادبی فارسی بود که عمدتاً به دور از فهم درست اشعار فارسی صورت می‌گرفت. حتی برخی مقلدان و سارقان ادبی آثار کم‌مایه خود را به نام حافظ منتشر می‌کردند (یوحنان، ۱۳۸۶: ۴۷ و ۷۴)؛ اما در سده نوزدهم آشنایی با ادبیات فارسی در اروپا گسترش و عمق بیشتری یافت و رمانتیک‌های آلمانی نیز پا به عرصه نهادند، و در انگلستان شاعرانی چون فیتزجرالد^{۵۵} و تنیسون^{۵۶}، ملک‌الشعراى دوره ویکتوریا، موجب رشد مطالعات ایرانی در حوزه زبان و ادبیات فارسی شدند.

ویلیام کرک‌پتریک^{۵۷} در ترجمه قصیده‌ای از انوری (رک. گلاوین، ۱۷۸۵: ۲۸۶-۳۱۰) واژه ایران را، که در متون سده هجدهم معمولاً به Persia ترجمه می‌شد، به Persia و Irania برگردانده و توضیح داده که پارس نام استانی از ایران بوده است. او به این تمایز به‌درستی اشاره کرده، اما برخی دیگر از نظرات وی از آن‌جا که دانش‌های باستان‌شناسی و زبان‌های باستانی در نخستین مراحل تکوین بودند امروزه معتبر محسوب نمی‌شوند.

ویلیام چمبرز^{۵۸}، از مؤسسان انجمن آسیایی و قاضی ارشد فورت ویلیام^{۵۹}، نیز از مترجمان نشریه بود. گلاوین تسلط او را در ترجمه بخش‌هایی از کتاب آموزشی خود، منشی فارسی^{۶۰}، ستوده است (گلاوین، ۱۷۹۹، ج ۲: ۷۵). چمبرز ضمن ترجمه حکایتی از انوار سهیلی واعظ کاشفی، صنایع ادبی آن را از بهترین نمونه‌ها در همه زبان‌ها دانسته است (رک. همو، ۱۷۸۵: ۳۷۳-۳۴۳). محققان پس از او نظرات موافق (رک. واعظ کاشفی، ۱۳۸۸: ۲۰ و ون-رویمپکه^{۶۱}، ۲۰۰۳: ۵۸۸) و مخالف (رک. براون، ۱۳۶۸: ۵۱؛ ریپکا، ۱۳۷۰: ۳۳۸ و آربری، ۱۳۷۱: ۳۷۱-۳۷۲) در مورد ارزش ادبی این اثر داشته‌اند؛ اما از علل

محبوبیت *انوار سهیلی* در هند که از منابع آموزش فارسی برای بریتانیایی‌ها نیز شد (محبوب، ۱۳۳۶: ۲۰۹)، احتمالاً شباهت سبک نگارش آن با سبک هندی بود. این واحد و دیگر ترجمه‌های دو شماره آخر از سال نخست نشریه، شروح طولانی‌تری دارند و از حالت صرفاً توصیفی به در آمده و توصیفی-تحلیلی شده‌اند. آثار ادبای هندی شامل حکایتی از *عیار دانش ابوالفضل علامی*، منشی اکبرشاه گورکانی، و مستزاد و قطعه‌ای از امیرخسرو دهلوی است (رک. گلادوین، ۱۷۸۵: ۵۵-۵۹ و جاهای دیگر)، که این قطعه در چند تصحیح دیوان دهلوی (تصحیح‌های اقبال صلاح‌الدین با مقدمه محمد روشن، م. درویش با مقدمه سعید نفیسی و تصحیح *انوار الحسن* چاپ نول کشور) یافت نشد. تنها واحد دو نشریه در زیرمقوله اقتباس، داستانی از کرک‌پتربیک در مورد مجنون برگرفته از جوینی است (رک. همان: ۱۲۹ تا ۱۳۹). شاید منظور از جوینی نویسنده نگارستان، معین‌الدین جوینی، بوده که ساموئل روسو^{۶۲} در *گل‌های ادبیات فارسی*، کتاب او را از منابع آموزش فارسی دانسته است (روسو، ۱۸۰۴: ۶۶). در تقد ماهانه، ضمن معرفی و تحسین *جنگ آسیایی* (رک. گریفیتس، ۱۷۸۷: ۴۱۴-۴۲۳ و ۴۸۰-۴۸۴)، از این اقتباس بدین ترتیب انتقاد شده بود که ای کاش کرک‌پتربیک نقل‌قول از شاعری انگلیسی را از زبان شخصیتی بغدادی نقل نمی‌کرد! در مجموع در سال نخست نشریه، یک‌سوم مطالعات ایرانی در حوزه ادبیات فارسی است و ترجمه آثار ادبای ایرانی حدود چهاربرابر زیرمقوله‌های آثار ادبای هندی و اقتباس است. نظر آرتور آربری^{۶۳} مبنی بر اینکه آشنایی کارکنان کمپانی با فارسی ابتدا برای تجارت بود، اما سپس آن‌ها به غنا و زیبایی آثار ادبی فارسی پی بردند (۱۹۴۲: ۱۱) در مورد دست‌اندرکاران جنگ آسیایی صدق می‌کرد و کوشش ایشان برای معرفی این آثار در سال دوم نشریه ادامه یافت.

۳-۲. سال دوم (۱۷۸۶م)، افزایش ترجمه آثار فارسی‌نویسان هندی

در مقدمه دوره دوم از استقبال مخاطبان و همراهی غیرمنتظره افرادی تقدیر شده که حاصل اوقات فراغت اندک خود را به نشریه سپرده‌اند و از نویسندگان تمام‌وقت دعوت به همکاری شده است. از ۵۱۲ صفحه سال دوم، ۳۱۷ صفحه (بیش از شصت درصد) به مطالعات ایرانی در دو مقوله ادبیات فارسی (۲۲ واحد، ۱۹۶ص) و هندیات فارسی (شش واحد، ۱۲۱ص) اختصاص دارد. تعداد صفحات مقوله ادبیات فارسی در سال دوم ۸۳ صفحه بیش از سال اول و شامل آثار ادبای ایرانی (دوازده واحد، ۱۱۵ص) و ادبای هندی (ده واحد، ۸۱ص) است. آثار ادبای هندی افزایشی نه‌برابری نسبت به دوره پیشین دارد و متون فارسی مربوط به تاریخ هند نیز افزایش یافته، اما هیچ واحدی در تاریخ ایران نوشته نشده است. این تغییرات اهمیت روزافزون مطالعات هندی را نشان می‌دهد.

هنديات اين دوره در مورد تاريخ معاصر هند و شيوه نامه‌نگاري است و از تزوك جهانگيري، تاريخ فرشته، خزانه عامره و ديگر منابع بي ذكر نام اثر نقل شده‌اند (رك. گلاډوين، ۱۷۸۶: ۷۰-۸۵ و جاهای ديگر)، و بقيه واحدهای فارسي در مقوله زبان و ادبيات جای دارند، كه طولانی‌ترین آن‌ها ترجمه حكايات مخزن الاسرار نظامی (رك. همان: ۱۹۱ تا ۲۶۶) به قلم جونز با مقدمه‌ای در شرح جایگاه و آثار نظامی است. نام جونز در نشریه قيد نشده اما اين ترجمه در مجموعه آثارش آمده است. او، با وجود آنكه ترجمه تحت‌اللفظی را نمی‌پسندید، مخاطب اين ترجمه را فارسی‌آموزان و فارسی‌دانانی دانسته كه قصد آشنایی بیشتر با شاهكارهای ادب فارسی را دارند، و نیز آن‌ها كه فارسی نمی‌دانند و قصد یادگیری آن را هم ندارند، كه می‌توانند از مضامین شعر بهره ببرند، اما حق ندارند بدون آگاهی از اصل فارسی شعر، از آن انتقاد كنند. علت سخن جونز آن بود كه شاعرانی چون والتر سوج لندور^{۶۴} و رابرت ساتی^{۶۵} بر مبنای ترجمه‌های واژه‌به‌واژه اشعار فارسی، آن‌ها را كم‌مایه می‌پنداشتند (جوادی، ۱۳۹۶: ۱۰۷ و ۱۱۴). در همین بخش، مخمسی منسوب به حافظ با دو ترجمه تحت‌اللفظی و آزاد آمده است (رك. گلاډوين، ۱۷۸۶: ۳۶۶). ویژگی ترجمه‌های آزاد به‌كارگیری توصیف‌های انگلیسی به‌جای صنایع ادبی نامأنوس فارسی بود كه به تعبیر جونز مانند لكه‌هایی سیاه از زیبایی چهره گل می‌كاستند. در ترجمه‌های آزاد نشریه، به تقلید از شعر فارسی ساختارهایی تازه شكل گرفت؛ مانند تقلید ردیف در ترجمه غزلی از محتشم (رك. همان: ۴۸۹) یا تقلید از قالب مثنوی.

واحدهای ادبیات فارسی عمدتاً در بخش جنگی پایان نشریه آمده‌اند. متون ایرانی به‌ترتیب تعداد صفحات از آثار نظامی، حافظ، جامی، سعدی، محتشم و عبدالواسع جلی، و قطعات ادبی فارسی‌نویسان هند، با رشدی چهارده‌درصدی نسبت به دوره قبل، از آثار نعمت‌خان عالی، ابوالقاسم و امیرخسرو دهلوی گزینش شده‌اند. ابوالقاسم احتمالاً ابوالقاسم نمکین، نویسنده منشآت نمکین از منابع نامه‌نگاری دوره گورکانی، است. پنج واحد ادبی (۵۰ص) نیز بدون نام اثر و مؤلف آمده‌اند كه احتمالاً برگرفته از جنگ‌های فارسی بوده‌اند. در سال دوم همچنان مقاله تحلیلی در حوزه ادبیات فارسی تألیف نشده و متونی گزینش شده‌اند كه درك مضامین و صنایع ادبی آن‌ها برای فارسی‌آموزان دشوار نباشد. ترجمه‌های آزاد نیز از اصل فارسی فاصله چندانی نگرفته‌اند. در آستانه سال سوم، تمجید از جنگ آسیایی در مجله پرخواننده نقد ماهانه و تجدید چاپ نسخه‌ای از آن در لندن خبر از افزایش مخاطبان نشریه می‌داد.

۳-۳. چاپ گزیده سال اول در لندن (۱۷۸۷م)، استقبال مخاطبان

گزیده‌ای از دو شماره نخست سال اول جنگ آسیایی در ۱۷۸۷م در لندن منتشر شد كه در شناسنامه آن

چمبرز و جونز، قضات دیوان عالی فورت ویلیام، و دیگر جنتلمن‌های ادیب ساکن هند مسئولان نشریه دانسته شده‌اند؛ گرچه جونز در نامه‌ای در همان سال عنوان کرده بود که در نشریه سیمتی ندارد (رک. بخش ۳-۱ مقاله حاضر). در اعلان آمده که اگر شماره‌های آینده نیز به همین منوال بتوانند نظر عموم را جلب کنند در لندن تجدید چاپ خواهند شد. بیش از شصت درصد محتوای این شماره به ترجمه متون فارسی در مقوله‌های تاریخ، ادبیات فارسی و هندیات فارسی اختصاص دارد (رک. گلاوین، ۱۷۸۷: ۱۸ تا ۲۴ و جاهای دیگر)، اما اصل فارسی متون نیامده است. سه واحد از ادبیات فارسی از شعرای ایرانی (جامی و سعدی)، سه واحد از فارسی‌گویان هند (امیر خسرو دهلوی و ابوالفضل عمامی) و یک واحد در زیرمقوله اقتباس است. تجدید چاپ این شماره (۱۸۱۸م، لندن) نشان می‌دهد که مطالب نشریه همچنان در سده نوزدهم مورد توجه مخاطبان اروپایی بوده است.

۳-۴. سال سوم (۱۷۸۸م)، کاهش کمی و کیفی محتوا

در شناسنامه دوره سوم به جای عنوان فرعی شماره‌های پیشین (رک. بخش ۳ مقاله حاضر) عبارت «دفتر بنگال»^{۶۶} به عنوان افزوده شد. مسئولان نشریه تصمیم گرفته بودند ابعاد آن را «از قطع بدست رحلی به قطع قابل حمل رقی» تغییر دهند تا قیمتش نیز مناسب‌تر شود. آن‌ها پس از چندی اطلاع دادند که نشریه دوفصلنامه خواهد شد و در شماره دوم همان سال، عنوان به جنگ جدید آسیایی و دفتر بنگال تغییر یافت (شاه، ۱۹۸۱: ۱۱۰ و ۱۱۵). این تغییرات خبر از بروز مشکلاتی در امور نشریه می‌داد. در مقدمه سال سوم، اهداف تازه‌ای تبیین شده بود: معرفی کتاب‌های تازه‌چاپ‌شده در هند و اشاعه زبان‌های شرقی پرکاربرد که تا آن هنگام چندان مورد توجه نبودند، که احتمالاً منظور زبان‌های بومی هند بود، و نیز افزودن دفتری برای ثبت رویدادهای مرتبط با کمپانی در بنگال، منطقه تحت سلطه بریتانیا، که افزوده شدن نام دفتر بنگال به عنوان نشریه نیز از همین رو بود. گرچه، با تعطیلی زودهنگام نشریه هیچ‌یک از این اهداف محقق نشد.

سال سوم نشریه ۲۹۴ صفحه دارد و مطالعات ایرانی آن در سه مقوله ادبیات فارسی (هجده واحد، ۹۵ص)، هندیات فارسی (دو واحد، ۲۱ص) و تاریخ (یک واحد، ۶ص) طبقه‌بندی شده‌اند. مقوله هندیات فارسی شامل ترجمه اسناد تاریخ معاصر هند و نمونه‌هایی از نامه‌نگاری‌هاست و مقوله تاریخ ترجمه بخشی از تزوک تیموری «در باب مزاج و اطوار اهل هند» است (رک. گلاوین، ۱۷۸۸: ۲۷۵ و جاهای دیگر). این اثر منسوب به تیمور گورکانی در اصل تألیف ابوطالب حسینی تربتی بوده است (ساجدی صبا، ۱۳۸۲: ۲۸۳ و ۲۸۴). گزیده آثار ادبای ایرانی (چهارده واحد، ۵۴ص) بیش از ادبای هندی (سه واحد، ۴۰ص) است و

متون ادبی به ترتیب تعداد صفحات از آثار نعمت‌خان عالی، وحشی بافقی، منشی محمدصادق، ملاطغرای مشهدی، مولوی، حافظ، جامی، محمدقلی سلیم تهرانی، سعدی و حزین لاهیجی گزینش شده‌اند (رک. گلاذوین، ۱۷۸۸: ۲۲-۵۰ و جاهای دیگر). ملاطغرا و سلیم از ادبای ایرانی سده یازده قمری بودند که هر دو در کشمیر درگذشتند (صفا، ۱۳۹۲: ۴۱۵ تا ۴۱۸ و ۵۵۷). نخستین غزل ترجمه شده از حافظ به قلم ام. ویلکز^{۶۷} (رک. گلاذوین، ۱۷۸۸: ۲۷۵) از اشعار الحاقی است. این تنها دوره‌ای از نشریه است که دارای زیرمقوله معرفی آثار چاپی شامل خبر انتشار پندنامه، گزیده‌ای از آثار اخلاقی سعدی، به کوشش گلاذوین (۱۷۸۸م) است (رک. همان: ۲۸۱). در این دوره محتوای نشریه دچار افت کمی و کیفی شده است (کاهش قطع و دوفصلنامه شدن نشریه شاخص افت کمی و افزایش ترجمه‌های بدون شرح شاخص افت کیفی در نظر گرفته شد).

مسئولان نشریه در اول ژانویه ۱۷۸۹م اطلاع دادند که به سبب تداخل کار نشریه با دیگر فعالیت‌های ایشان، آن را تعطیل کرده‌اند (شاه، ۱۹۸۱: ۱۱۵). جونز و همکاران او از سال قبل (۱۷۸۸م) در انجمن آسیایی نشریه تحقیقات آسیایی را تأسیس کرده بودند که بر مطالعات شرقی، به ویژه هندی، متمرکز بود و فارسی جایگاه ناچیزی در آن داشت. بنابراین تغییر رویه شرق‌شناسان از همین زمان آغاز شد و آن‌ها، در اثر سیاست‌گذاری‌های بریتانیا، به تدریج از مطالعات فارسی رویگردان و به مطالعات هندی متمایل شدند.

شرق‌شناسی افزون بر معنای عام، به جریانی خاص اطلاق می‌شود که در اواخر سده هجدهم از استمرار نظام پیشین دیوانی و فرهنگی هند حمایت می‌کرد و از چهره‌های شاخص آن هیستینگز بود اما جریان مخالف شرق‌شناسان، انگلیسیست‌ها یا انگلیسی‌مآب‌ها، طرفدار کاربرد افراطی زبان انگلیسی در حکومت و نهادهای آموزشی هند و تحمیل فرهنگ بریتانیایی بر شبه‌قاره بودند، و سرانجام در دهه سوم سده نوزدهم زبان انگلیسی را در نظام اداری و آموزشی هند جایگزین کردند (مک‌فی، ۱۳۹۸: ۶۵ تا ۷۳). توماس مکولی^{۶۸}، از فعالان فارسی‌زدایی، در مورد هیستینگز گفته بود زمانی که زبان‌های شرقی فقط ابزار ارتباط کمپانی با تاجران بود او قصد داشت ادبیات فارسی را در برنامه آزاد آموزشی جنتلمن‌های انگلیسی بگنجاند (مکولی، ۱۹۰۷). به باور هیستینگز، بریتانیا برای تسلط بر هند نیاز به الگوبرداری از دربارهای علم و ادب‌پرور مسلمان شمال هند داشت (ارلیش^{۶۹}، ۲۰۱۸: ۵۵ تا ۵۹)، اما در همین زمان دیدگاه دیگری در حال شکل‌گیری بود. در دستور زبان بنگالی^{۷۰} (۱۷۷۸م)، نخستین کتابی که در دوره کمپانی چاپ شد، ناتانیل هالهد^{۷۱} فرمی سره و سنسکریتی شده از زبان بنگالی با حذف عناصر فارسی و عربی ارائه کرد که پانديت‌های هندو نیز از آن حمایت کردند (اگبرن^{۷۲}، ۲۰۰۷: ۲۴۵ و ۲۴۴). هیستینگز در ۱۷۸۵م به فساد

متهم و به دادگاهی در لندن فراخوانده شد و بدین ترتیب روند فارسی‌زدایی در هند تسریع گردید. پس از هیستینگز، چارلز کورن‌والیس^{۷۳}، فرماندار هند در زمان انتشار جنگ آسیایی و جنگ جدید آسیایی، ارتباط قوی‌تری با دولتمردان انگلیسی داشت. او و بیشتر فرمانداران بعدی هند از مقامات سیاسی و نظامی بریتانیا بودند که از هند هیچ نمی‌دانستند (مارشال^{۷۴}، ۲۰۰۴: ۱۰۱). اسناد و مکاتبات بریتانیایی‌ها (رک. زاستوپیل و مویر^{۷۵}، ۲۰۱۳: ۷۳ تا ۷۳ و ۲۷۲) نشان می‌دهد که پس از عزل هیستینگز، کمپانی به تقویت تدریجی زبان‌های بومی هند و زبان انگلیسی پرداخت و سبب شد در میان شرق‌شناسان نیز مطالعات فارسی به‌مرور جای خود را به مطالعات زبان‌های بومی هند دهد. علی‌رغم این اقدامات سازمان‌یافته، در همین دوره محققانی چون ویلیام اوزلی و فرانسیس گلاوین (۱۷۴۴/۵-۱۸۱۲م) مطالعات فارسی را ادامه دادند.

کوشش گلاوین آموزگار فارسی، فرهنگ‌نویس، سعدی‌شناس و عضو انجمن آسیایی که از ۱۷۸۴م با حمایت هیستینگز مسئول چاپخانه کمپانی شده بود، متمرکز بر چاپ آثار ادبی و تاریخی فارسی در بارهای شمال هند بود و میراثی شامل بیشترین تعداد آثار چاپ‌شده در کلکته اواخر سده هجدهم از خود برجای گذاشت (مارشال، ۲۰۰۴). گرچه گلاوین پس از عزل هیستینگز نتوانست بر روال سابق فعالیت کند، اما می‌توان او را از محققانی دانست که مستقل از سیاست‌های حاکم و با روحیه علم‌دوستی به مطالعات ایرانی می‌پرداختند. گلاوین، که جنگ آسیایی را بدون حمایت کمپانی تأسیس و با وجود دشواری‌ها به مدت سه سال منتشر کرده بود، کار نشریه را در ۱۷۸۹م با ارائه محتوایی غنی‌تر پی گرفت.

۴. جنگ جدید آسیایی (۱۷۸۹م)، آغاز تحقیقات ایران‌شناسی و افول زود هنگام

در شناسنامه جنگ جدید آسیایی عنوان‌های فرعی نشریه شامل «تألیف، ترجمه و قطعات جنگی» بود. گرچه نشریه همچنان نام جنگ داشت اما تعداد واحدها کاهش و تعداد صفحات هر واحد افزایشی معنادار یافته و بر مباحث تحقیقی افزوده شده بود. در مقدمه، دوستان فاضل گلاوین او را تشویق کرده بودند که نشریه را، که در هند و اروپا از آن استقبال شده بود، بازگشاید. جنگ جدید آسیایی یک دوره بیشتر دوام نیافت و احتمالاً سیاست‌های کورن‌والیس در تعطیلی آن نقش داشت. زیرا گلاوین در نامه‌ای به هیستینگز نوشته بود که در زمان کورن‌والیس کوشش‌های او بی‌قدر شده است (ارلیش، ۲۰۱۸: ۱۰۴) و تاریخ این نامه دو ماه پس از انتشار آخرین شماره نشریه است (فوریه ۱۷۹۰م). جنگ جدید آسیایی بیشترین میزان مطالعات ایرانی (۸۸ درصد) را در دو نشریه دارد، که به ترتیب بسامد شامل سه واحد در مقوله تاریخ (۱۴۱ص)، سه واحد در ادبیات فارسی (۷۵ص) و یک واحد در هندیات فارسی (نمونه‌ای از نامه‌نگاری‌ها) (۲۲ص) است.

در جنگ جدید آسیایی، نخستین جستار در تاریخ ایران به قلم ویلیام کرک‌پتربیک با عنوان «نهادهای غازان خان» و گزیده دبستان مذاهب با مقدمه گلاوین منتشر شد، و تنها واحد ادبیات تطبیقی در دو نشریه، شامل بررسی شباهت مضمون دو حکایت از پنج‌مین فرانکلین^{۷۶} و سعدی، به چاپ رسید (رک. گلاوین، ۱۷۸۹: ۸۵ تا ۸۵ و جاهای دیگر). لرد تاینم^{۷۷}، مؤلف زندگی‌نامه جونز، داستان فرانکلین را بی‌تردید برگرفته از بوستان سعدی دانسته است (یوحنان، ۱۳۸۶: ۳۱-۳۲). پس از این واحد، ترجمه‌ای مفصل از مقدمه بوستان با شروخی اندک اما عالمانه و زندگی‌نامه‌ای مختصر از سعدی آمده است (رک. گلاوین، ۱۷۸۹: ۲۶۰ تا ۲۳۹). سعدی به سبب آموزه‌های اخلاقی و خردمدار مورد توجه جریان نئوکلاسیک و اندیشمندان عصر روشنگری بود. همچنین بریتانیایی‌ها با توجه به کثرت نسخ خطی آثار سعدی و تدریس آن‌ها در مدارس هند و نمونه‌های متعدد استقبال و تتبع از اشعار او (نوشاهی، ۱۳۶۳: ۲۰۱) از تأثیر سعدی بر فضای فکری هند آگاهی داشتند.

۴-۱. نخستین و تنها مقاله تحلیلی در حوزه ادبیات فارسی

در جنگ جدید آسیایی جستار «مقدمه‌ای بر تاریخ شعرای ایرانی»^{۷۸} منتشر شد که بر اساس ادعای مؤلف آن، ویلیام کرک‌پتربیک، اولین تاریخ ادبیات ایران به قلم غربیان است. این جستار در ۴۸ صفحه و چهار زیرعنوان «اعلان»، «منشأ شعر فارسی»، «رودکی» و «دقیقی» تألیف شده است (رک. گلاوین، ۱۷۸۹: ۶۰ تا ۱۳۶). کاپیتان کرک‌پتربیک سابقه کاری طولانی در بخش سیاسی کمپانی داشت و ترجمه آثار متعدد فارسی از جمله خاطرات و نامه‌های تیپوسلطان^{۷۹} به قلم اوست (چیچستر^{۸۰}، ۱۸۹۲: ۲۲۲). منابع کرک‌پتربیک برای تألیف تاریخ ادبیات ایران، آثار فارسی ایرانی و هندی از جمله تذکره‌ها، به‌ویژه تذکره الشعراى دولت‌شاه سمرقندی، بهارستان جامی، شاهنامه فردوسی، خزانه عامره، سرو آزاد، فرهنگ جهانگیری، تاریخ گزیده و تاریخ طاهرمحمد (احتمالاً تاریخ طاهری از طاهرمحمد نسیانی) بوده‌اند. او در نقد منابع می‌نویسد که دولت‌شاه با طرح مباحث سطحی، حق مطلب را ادا نکرده و منابع دیگر نیز از پیشگامان شعر فارسی اندک گفته‌اند. کرک‌پتربیک نسخه‌ای مختصر از قصاید منسوب به رودکی را یافته بود، اما چون جعل ادبی را در آسیا نیز مانند اروپا رایج می‌دانست در وثاقت آن تردید کرده بود. او نسبت دادن «استعدادهای فوق‌طبیعی» به رودکی را نشانه جهل تذکره‌نویسان می‌دانست و البته چنین جهلی را خاص ملل شرقی نمی‌شمرد (رک. گلاوین، ۱۷۸۹: ۲۴ و جاهای دیگر). کرک‌پتربیک از شرق‌شناسان منصفی است که از نقد یک‌سونگر پرهیز کرده‌اند.

او شاهنامه را در بررسی آنچه از آثار دقیقی باقی مانده منبع موثقی می‌داند و پس از بیان اختلاف منابع در مورد تعداد ابیات سرودهٔ دقیقی، به مسئلهٔ تصحیح انتقادی و اهمیت چاپ نسخه‌های خطی و وضع چاپ در زمان خود اشاره می‌کند (گلادوین، ۱۷۸۹: ۳۸ و ۳۹). در زمان انتشار دو نشریه، صنعت چاپ در هند نظام‌یافته و حرفه‌ای نبود و بین سه تا پنج چاپخانه در کلکته از جمله انتشارات کمپانی معظم^{۸۱} آثار فارسی چاپ می‌کردند (شاو، ۱۹۸۱: ۲۳ و ۳۹). پس از آن هم از انتشار آثار فارسی حمایت سازمان‌یافته‌ای نمی‌شد، اما همین ناشران بودند که با چاپ نخستین نسخه‌های خطی فارسی به تسهیل این روند در سدهٔ نوزدهم و انتشار کتاب‌ها و نشریات متعدد فارسی در هند یاری رساندند.

در ادامهٔ مقاله، کرک‌پتربیک مسئلهٔ زرتشتی بودن دقیقی را طرح کرده است (رک. گلادوین، ۱۷۸۹: ۵۹ و ۶۰). ایرج افشار اولین یادکرد غربیان از دقیقی را در شاهنامهٔ لمسدن^{۸۲} (۱۸۱۱م) و نخستین ادعای زرتشتی بودن او را در مقالات هرمان اته^{۸۳} (۱۸۷۲ و ۱۸۷۵م) می‌داند (افشار، ۱۳۵۵: ۱۰۹ و ۱۱۰)؛ حال آنکه کرک‌پتربیک حدود صد سال پیشتر (۱۷۸۹م) به این موضوع اشاره کرده بود. تسلط وی بر زبان‌های مبدأ و مقصد در ترجمه‌اش آشکار است. او با افزودن حداقل واژگان به ترجمهٔ واژه‌به‌واژه، مفهوم ابیات را بیان می‌کند؛ مثلاً در ترجمهٔ این بیت از رودکی: «جان گرامی به پدر باز داد/ کالبد تیره به مادر سپرد»، پدر و مادر را به‌درستی *universal father* و *universal mother* ترجمه کرده است (گلادوین، ۱۷۸۹: ۳۲). اما در مواردی اندک دریافت درستی از معنی واژه‌ها نداشته، مانند واژهٔ «کشتی» در «ببستش یکی کشتی اندر میان» که آن را «دام» معنی کرده (همان: ۴۸) و به معنی کشتی در فرهنگ زردشتی توجه نداشته است. نقد کرک‌پتربیک از طبیعت احساساتی شاعران شرقی بر پایهٔ نگاه خردگرایی عصر روشنگری بود؛ باوجود این او ادبیات فارسی را غنی و دارای زیبایی‌های اصیل می‌شمرد. از ویژگی‌های کار او تطویل در نقل داده‌هاست؛ گویا اصرار داشته همهٔ یافته‌ها را، جز در مواردی که در وثاقت منبع تردید دارد، ثبت نماید. در مجموع، رویکرد او قیاس و تحلیل داده‌های منابع و نتیجه‌گیری‌های غیرقطعی علمی است. قرار بود ادامهٔ مباحث تاریخ ادبیات در شماره‌های بعدی جنگ جدید آسیایی، که با همت گلادوین و کرک‌پتربیک بر مطالعات ایرانی متمرکز شده بود، منتشر شود، اما تعطیلی نشریه در اثر سیاست‌های کمپانی مانع از تحقق این امر شد.

۵. نتیجه

دو نشریهٔ جنگ آسیایی (سه دوره، ۱۷۸۵ تا ۱۷۸۸م، کلکته) و جنگ جدید آسیایی (یک دوره، ۱۷۸۹م، کلکته) به سروپرستاری فرانسیس گلادوین از نخستین کوشش‌های بریتانیایی‌ها برای شناخت متون نظم

و نثر ادبی و تاریخی فارسی بودند که به سبب چاپ ترجمه‌های واژه‌به‌واژه و اصل فارسی متون، نقش خودآموز فارسی را برای کارکنان کمپانی هند شرقی و علاقه‌مندان به زبان و ادبیات فارسی داشتند. این نشریات را می‌توان قالبی برای گذار از سفرنامه‌ها به مطالعات آکادمیک ایران‌شناسی بریتانیایی‌ها تلقی کرد که در آن دوره زیرمجموعه مطالعات هندی بودند. در سال نخست جنگ آسیایی متون نظم و نثر فارسی از دو ژانر اخلاقی-تعلیمی و غنایی، و با توجه به جریان‌های فکری و ادبی رایج در اروپا یعنی اندیشه‌های خردگرایانه عصر روشنگری و اصول ادبیات نئوکلاسیک از یک سو و جریان نوپای رماتیک از سوی دیگر، گزینش و ترجمه و شرح شده‌اند و به سبب تازه‌کار بودن محققان، گاه اشعار الحاقی به ترجمه‌ها راه یافته است. گزینش متون فارسی تاریخی نیز عمدتاً از آثار مورخان معاصر هند و با توجه به منافع روز بریتانیا صورت می‌گرفت. نشریه در سال دوم به آثار ادبی فارسی‌نویسان هند گرایش یافت و در سال سوم دچار افت کمی و کیفی شد.

چاپ گزیده سال نخست نشریه در لندن در ۱۷۸۷م و تجدید چاپ آن در ۱۸۱۸م نشان می‌دهد که نشریه در اروپا نیز مورد توجه بوده است. در ۱۷۸۹م جنگ جدید آسیایی با انتشار جستاری در تاریخ ادبیات ایران و معرفی شاعرانی کمترشناخته‌شده چون ابوحفص سعیدی، رودکی و دقیقی، و مقاله‌ای در مورد تاریخ دوره ایلخانی گام در راه پژوهش‌های تحلیلی ایرانی گذاشت. مقایسه جنگ جدید آسیایی با جنگ آسیایی نشان می‌دهد که نشریه دستخوش تغییر در قالب و محتوا شده؛ مطالب جنگی کمتر و واحدها طولانی‌ترند و برای نخستین بار مطالبی در دو زیرمقوله تاریخ ادبیات و ادبیات تطبیقی تألیف شده است.

از علل تعطیلی دو نشریه، باوجود استقبال مخاطبان، عدم همراهی ویلیام جونز بود، زیرا او و دیگر شرق‌شناسان انجمن آسیایی کلکته، از ۱۷۸۸م در نشریه تحقیقات آسیایی بر مطالعات شرقی، به‌ویژه هندی، متمرکز شده بودند و مطالعات فارسی در آن نشریه جایگاه چندانی نداشت. رویگردانی تدریجی محققان از مطالعات فارسی احتمالاً مرتبط با آغاز روند فارسی‌زدایی و کوشش برای قطع ارتباط هند با میراث حکومت گورکانی بود، که بریتانیا سلطه خود بر هند را از قلمرو ایشان آغاز کرده بود. بنابراین فارسی‌زدایی نه در سده نوزدهم، که از اواخر سده هجدهم و هم‌زمان با شکوفایی مطالعات فارسی آغاز شد. اما راهی را که گلاوین در جنگ آسیایی و جنگ جدید آسیایی گشود ویلیام اوزلی هفت سال پس از تعطیلی این دو نشریه پی گرفت. او مستقل از کمپانی، مجموعه‌های شرقی (۱۷۹۷ تا ۱۷۹۹م) را در ده شماره در اروپا منتشر کرد که بیش از یک‌سوم محتوای آن به مطالعات ایرانی اختصاص داشت و در آن نمونه‌هایی از نخستین مطالعات تحقیقی از جمله در زمینه تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی فارسی را

می‌توان دید. این نشریات با کمک به ایجاد فضای ترجمه و اقتباس از آثار ادبی فارسی، موجب آشنایی شعرایی چون فیتزجرالد و تنیسون، ملک‌الشعراى دوره ویکتوریا، با زبان و ادبیات فارسی شدند و زمینه رشد مطالعات ایرانی را در این حوزه در بریتانیای سده نوزدهم فراهم کردند.

پانوشتها

1. Thomas Herbert
2. John Greaves
3. *Elementa Linguae Persicae*
4. Thomas Hyde
5. *Historia Religionis Veterum Persarum*
6. Teissier
7. Kulke and Rothermund
8. William Jones
9. The Asiatic Society of Calcutta
10. Warren Hastings
11. *The Asiatick Miscellany* (Vols. 1-2); *The Asiatick Miscellany and Bengal Register* (Vol. 3)
12. *The New Asiatic Miscellany* (Vol. 1)
13. *Persian Poetry in England and America, a 200-year History*
14. *Indian Ink*
15. *The New Cambridge Bibliography of English Literature, Vol 2, 1660-1800*
16. Francis Gladwin
17. School of Oriental and African Studies, British Library, Royal Asiatic Society, The Bibliothèque nationale de France
18. *Printing in Calcutta to 1800*
19. Bodleian Library
۲۰. در مقاله حاضر، توضیحات مربوط به دوره سوم نشریه بر مبنای تصاویری است که به یاری دوستی ارجمند از شناسنامه، فهرست و برخی صفحات مهم این دوره تهیه شده است.
21. *The East India Company and the Politics of Knowledge*
22. Anglicism
23. O'Hanlon
24. *The Great Indian Education Debate*
25. *Spectator; Annual Register; The Gentlemen's Magazine; The Scots Magazine; The European Magazine; The British Critic*
26. *Asiatick Researches*
27. *Oriental Collections*
28. William Ouseley
29. Krippendorff
30. inferences
31. categories
32. unit
33. subcategory
34. Sicca
35. Cuhaj
36. Original productions, translations, fugitive pieces, imitations, and extracts from curious publications

37. Daniel Stuart
38. William Mackay
39. J. Wallis
40. Joseph Cooper
41. *A Grammar of the Persian Language*
42. *Calcutta Gazette*
43. *The Monthly Review*
44. Griffiths
45. Cannon
46. Richard Watson
47. Upton
48. Marāthā
49. Cæsar Fredericke
50. Thomas Law
51. Joseph Texte
52. Simon Jeune
53. Jean-Marie Carré
54. Thomas Ford
55. Edward FitzGerald
56. Alfred Tennyson
57. William Kirkpatrick
58. William Chambers
59. Fort William
60. *The Persian Moonshee*
61. van Ruymbeke
62. Samuel Rousseau
63. Arthur Arberry
64. Walter Savage Landor
65. Robert Southey
66. *Bengal Register*
67. M. Wilks
68. Thomas Macaulay
69. Ehrlich
70. *A Grammar of the Bengal Language*
71. Nathaniel Halhed
72. Ogborn
73. Charles Cornwallis
74. Marshall
75. Zastoupil and Moir
76. Benjamin Franklin
77. Lord Teignmouth
78. An Introduction to the History of the Persian Poets
79. *Diary and Letters of Tippoo Sultaun*
80. Chichester
81. The Honorable Company's Press
82. Matthew Lumsden
83. Hermann Ethé

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۷) *آتشکده آذر*، به کوشش سیدجعفر شهیدی، مؤسسه نشر کتاب.
- آبروی، آرتور (۱۳۷۱) *ادبیات کلاسیک فارسی*، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- افشار، ایرج (۱۳۵۵) «دقیقی در تحقیقات مستشرقان»، *دانشکده*، س ۲، ش ۵، ص ۱۰۹ تا ۱۱۵.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۶۸) *تاریخ ادبیات ایران (از فردوسی تا سعدی، نیمه دوم)*، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: مروارید.
- جوادی، حسن (۱۳۹۶) *تأثیر ادبیات فارسی در ادبیات انگلیسی*، تهران: سمت، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- دومینگز، سزار و دیگران (۱۳۹۹) *درآمدی بر ادبیات تطبیقی*، ترجمه مسعود فرهمندفر و روشنگر اکرمی، تهران: سیاهرود.
- ریکا، یان، و دیگران (۱۳۷۰) *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران: گوتمبرگ و جاویدان خرد.
- زرشناس، زهره (۱۳۹۱) *درآمدی بر ایران‌شناسی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ژون، سیمون (۱۳۹۰) *ادبیات عمومی و ادبیات تطبیقی (رساله راهبردی)*، ترجمه حسن فروغی، تهران: سمت.
- ساجدی صبا، طهمورت (۱۳۸۲) «تزوکات تیموری»، *دانشنامه جهان اسلام (تربت حیدریه - تکاب)*، غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ج ۷، ص ۲۸۳ و ۲۸۴.
- سیدحسینی، رضا (۱۳۸۹) *مکتب‌های ادبی*، ج ۱، تهران: انتشارات نگاه.
- شولتز، هارولد جی (۱۳۹۸) *تاریخ انگلستان*، ترجمه عباسقلی غفاری فرد، تهران: انتشارات نگاه.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۹۲) *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۴، به کوشش محمد ترابی، تهران: فردوس.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۵۲) *سیر فرهنگ ایران در بریتانیا*، تهران: انجمن آثار ملی.
- عقیل، معین‌الدین (۱۳۹۱) *تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره (ویژه‌نامه آینه میراث)*، ضمیمه ۲۵.
- محجوب، محمدجعفر (۱۳۳۶) *درباره کلیله و دمنه*، تهران: خوارزمی.
- مک‌فی، لئون (۱۳۹۸) *شرق‌شناسی*، ترجمه مسعود فرهمندفر، تهران: مروارید.
- نوشاهی، سید عارف (۱۳۶۳) *فهرست چاپ‌های آثار سعدی در شبه‌قاره*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- واعظ کاشفی بیهقی (۱۳۸۸) *انوار سهیلی*، تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: صدای معاصر.
- هدایت، رضاقلی بن محمدهادی (بی‌تا) *فرهنگ انجمن‌رای ناصری*، تهران: کتابفروشی اسلامییه.
- یوحنا، جان (۱۳۸۶) *گستره شعر پارسی در انگلستان و آمریکا*، ترجمه احمد تمیم‌داری، تهران: انتشارات روزنه.
- Arberry, Arthur (1942), *British Contributions to Persian Studies*, London: Longman's Green.
- "Asiatic Miscellany Nos I. and II." (1787), In *The Monthly Review* (or *Literary Journal*), Ralph Griffiths, Vol. 76, From January to June, p. 414-423.
- Cannon, Garland (1970), *The Letters of Sir William Jones*, Vol. 2. Oxford: Clarendon Press.
- Chichester, Henry (1892), "Kirkpatrick, William", In *Dictionary of National Biography*, London: Sidney Lee, Smith, Elder & Co, Vol. 31, p. 222.
- Cuhaj, George (2009), *Standard Catalog of World Gold Coins 1601-Present* (6 ed.), Krause Publications.
- Ehrlich, Joshua (2018), "The East India Company and the Politics of Knowledge", PhD dissertation, Advisor: David Armitage, Harvard University.
- Gladwin, Francis (1785), *The Asiatick Miscellany*, Vol. 1, Calcutta: Daniel Stuart.
- Gladwin, Francis (1786), *The Asiatick Miscellany*, Vol. 2, Calcutta: William Mackay.

- Gladwin, Francis (1788), *The Asiatick Miscellany and Bengal Register*, Vol. 3, Calcutta: William Mackay.
- Gladwin, Francis (1789), *The New Asiatic Miscellany*, Vol. 1, Calcutta: Joseph Cooper.
- Gladwin, Francis (1799), *The Persian Moonshee*, Vol. 2, Calcutta: The Mirror Press.
- Jones, William (1771), *A Grammar of the Persian Language*, London.
- Jones, William (1807), *The Works of Sir William Jones*, Ed. Lord Teignmouth, Vol. X, London: John Stockdale.
- Krippendorff, Klaus (2004), *Content Analysis (An Introduction to Its Methodology)*, Second Edition, Sage publications.
- Kulke, Hermann and Dietmar Rothermund (2016), *A History of India*, London and New York: Routledge.
- Macaulay, Thomas (1907), *Critical and Historical Essays*, Volume 1, Ed. A. J. Grieve, Retrieved at 23 Feb. 2022, from: https://www.gutenberg.org/files/2332/2332-h/2332-h.htm#link2H_4_0013.
- Marshall, Peter (2004), "Gladwin, Francis" in *Oxford Dictionary of National Biography*, David Cannadine, Retrieved at 15 May 2020, from: <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-10788>.
- Marshall, Peter (2004), *The New Cambridge History of India (Bengal: The British Bridgehead)*, Cambridge University Press.
- Ogborn, Miles (2007), *Indian Ink (Script and Print in the Making of the English East India Company)*, University of Chicago Press.
- O'Hanlon, Rosalind (2012), "Colonialism and Social Identities in Flux", In *India and the British Empire*, Douglas Peers and Nandini Gooptu, Oxford University Press, p. 100-134.
- Rousseau, Samuel (1804), *The Flowers of Persian Literature*, London: James Asperne.
- Shaw, Graham (1981), *Printing in Calcutta to 1800*, Oxford University Press.
- Teissier, Beatrice (2009), "Texts from The Persian in Late Eighteenth-century India and Britain: Culture or Construct?", *Iran*, Vol. 47, p. 133-147.
- van Ruymbeke, Christine (2003), "Kashifi's Forgotten Masterpiece: Why Rediscover the Anvār-i Suhayfī?", *Iranian Studies*, Vol. 36, No. 4, p. 571-588.
- Zastoupil, Lynn and Martin Moir (2013), *The Great Indian Education Debate (Documents Relating to the Orientalist-Anglicist Controversy, 1781-1843)*, London and New York: Routledge.